НИШОНБОЙ ҲУСАНОВ

ШАЙХ
شيخ
СУЛАЙМОН
سليمان
БУХОРИЙ
بخاری

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА

МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

НИШОНБОЙ ҲУСАНОВ

ШАЙХ

شيخ

СУЛАЙМОН

سليمان

БУХОРИЙ

بخارى

Тошкент – 2016

Наврўз нашриёти

КВК:81.10.(5O`zb)4
Х 42
UO`K:102.3.6.8

Нишонбой Ҳусанов "Шайх Сулаймон Бухорий". Монография –Тошкент: "Наврўз" нашриёти. 2016. 172 б.

Монографияда Бухорода таваллуд топган ва Туркиянинг Истамбул шаҳрида яшаб ижод этган таниқли тилшунос олим ва шебхендр (элчи) Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти, фаолияти очиб берилган. Унинг "Луғати чиғатойи ва турки усмоний" асарининг манбалари, изоҳлаш усуллари ва лексик хусусиятлари атрофлича тадқиқ этилган. Монография тилшунос ва адабиётшунослар, тарихчилар ва географлар ҳамда маданий меросимиз билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

В монографии раскрыты жизнь и творчество шейха Сулейман Бухари – известного ученого-языковеда и посла, который родился в Бухаре, жил и творил в Стамбуле.

Разносторонне изучены источники, принципы толкование и лексические особенности произведения «Луғати чиғатойи ва турки усмоний». Монография предназначена для языковедов и литературоведов, историков и географов, а также широкому кругу читателей, интересующихся историей отечественной культуры.

The monograph discovers the life and work of Sheyh Suleyman Bukhari-an outstanding scientist-linguist and ambassador, who was born in Bukhara, lived and worked in Istanbul.

Various resources, principles, explication and lexical peculiarities of "Lugati chigatoiy va turki usmoniy" were investigated. The monograph was worked our for linguists, literary critics, historians and geographers, broad range of readers who is interested in history and national culture.

Масъул муҳаррир: Эргаш Умаров, филология фанлари доктори, профессор.

Тақризчилар: Толиб Энazаров, филология фанлари доктори, профессор.

Манзар Абдулхайиров, филология фанлари номзоди, доцент

Монография Тошкент молия институти Кенгашининг 2015 йил 27 июндаги 15-сонли йиғилишида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-383-31-9

© "Наврўз" нашриёти

КИРИШ

Маълумки мустақилликдан сўнг адабий меросимизни ўрганишга бўлган қизиқиш ва эътибор янада кучайди. Ўзбек тилининг фидойи тарғиботчиси, таниқли луғатшунос олим, ажойиб сайёҳ, мумтоз адабиётимизнинг толмас ношири, таниқли элчи, истеъдодли шоир бўлган Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодини ёритиш бугунги куннинг муҳим вазифаларидан биридир. Бу алломанинг ҳаёти ва ижоди ҳақида ўзбек тилида баъзи ишлар қилинган бўлса-да[1], унинг ижодий мероси чуқур ва атрофлича ўрганилмаган.Сулаймон Бухорийнинг ҳаётлик давридаёқ "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"олимларнинг эътибори ва эътирофига сазовор бўлган эди. Ўзбек тилидаги кўпгина сўзларнинг тарихини аниқлашда, этимологиясини очиб беришда у муҳим манба ҳисобланган. Чунончи "Шўро" журналининг 1912-1916 йилги сонларида луғат материаллари кенг жой олган. Кейинги авлодларга етиб келмай, унутиб юборилаётган сўзларни абадийлаштириш мақсадида журналда луғатдан мисоллар берилган. Йигирманчи асрда бу луғат янада чуқурроқ ўрганила бошлади. Таниқли туркийшунос олимлар уидан илмий ва амалий манба сифатида кенг фойдаландилар. Жумладан, академик В.В. Радлов ўзининг "Опыт словаря тюркских наречий" номли машҳур луғатини яратишда "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"га муҳим манба сифатида қаради. В.В.Радлов луғатидаги 1500 дан ортиқроқ сўз бевосита Сулаймон Бухорийнинг луғатидан олинган. Профессор Амир Нажиб "Историка – сравнительный словарь тюркских языковXIVвека" номли китобида "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"дан 500 га яқин мисол киритган.Турк олими Ф.Сема Барутчу Ўзундур Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул-луғатайн"ни нашрга тайёрлашда ва тадқиқотида

[1] Хусанов Н. Стуктурно-семантический характеристика лексики в «Луғати чиғатой ва турки усмоний» Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент. ФАН, 1990. 141-214 с.

"Луғати чиғатойи ва турки усмоний"га алоҳида эътибор қаратган. Туркий тилларнинг қомуси ҳисобланмиш "Девони луғотит турк"ни нашрга тайёрлашда Солиҳ Мутталибов "Луғати чиғатойи ва турки усмоний" материалларидан ҳам фойдаланилган. Таниқли тилшунос олимлар Эргаш Фозилов, Шамсиддин Шукуров, Қаюм Каримов, Иристой Қўчқортоев, Эргаш Умаров ва бошқалар илмий ишларида луғат материалларига мурожаат қилишган. Собиржон Иброҳимов ва Порсо Шамсиевлар "Навоий асарлари луғати"ни яратишда бу ноёб луғатдан кенг фойдаланишган эди. 1982-1985 йилларда чоп этилган 4 жилдли "Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати"да ҳам "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"дан фойдаланилган.

"Луғати чиғатойи ва турки усмоний" илмий ва лексикографик ишлар учунгина манба бўлиб қолмайди, балки ундан мумтоз шоирларнинг асарларини чоп этишда, фольклор материалларини тўплашда ва нашр қилишда манба сифатида фойдаланиш мумкин[2]. Зеро унутилиб бораётган юзлаб туркий сўзларни тўплашда, ўзбек халқ қўшиқларини, мақолларини ва топишмоқларини тиклашда ҳам луғат муҳим аҳамиятга эга.

2 شیخ سلیمان افندی بخاری. لغت چغتای و ترکی عثمانی. جلد اول. استانبول مهران مطبعه سی 1298

I-БОБ. СУЛАЙМОН БУХОРИЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

I.I. СУЛАЙМОН БУХОРИЙ – ЭЛЧИ, САЙЁҲ, ГЕОГРАФ.

Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти чуқур ўрганилмаган. Мавжуд илмий, тарихий ва бадиий асарларни ўрганиб унинг ҳаёти ва ижодига оид баъзи маълумотлар аниқланди. Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаётини ўрганишда татар олими Шаҳобиддин охунд Маржонийнинг кундалиги муҳим аҳамиятга эга, чунки у 1881 йилда Шарққа сафарга чиққанида Сулаймон Бухорий билан учрашган. Маржонийнинг сафар таассуротлари битилган хотира дафтарини кейинчалик ўғли Ризоуддин ибн Фахриддин чоп эттирган. "Риҳлатул Маржоний" деб номланган ушбу китобда шундай маълумотлар бор: "Шайх Сулаймон Қудратуллоҳ Қундузийнинг ўғлидир. У Қоракўл вилоятининг Қундуз қишлоғидандир. Онаси тарафидан Убайдуллоҳ эшон Қоракулий ва Яхё эшон Туркманий билан қариндошлиги бор"[3].

Турк олими Муҳаммад Фуод Купрулизода "Миллий татабуълар мажмуаси" номли китобида Сулаймон Бухорий 1821 йили туғилган деб кўрсатади[4]. Демак, Сулаймон Бухорий 1821 йили Бухоронинг Қоракўл вилоятидаги Қундуз қишлоғида туғилган. Ота-онаси саводли кишилар бўлганлиги учун ҳам у ёшлигидан савод чиқаради, Бухоро мадрасаларида таълим олади ва адабиётга ҳавас қўяди. У Шарқ классиклари Навоий, Лутфий, Мунис, Огаҳий ва бошқаларнинг асарларини севиб мутолаа қилади, бунинг натижасида адабиётга бўлган қизиқиши янада орта боради, "Нақший" тахаллуси билан шеърлар ёзади.

Олим кейинчалик битган "Луғати чиғатойи ва турки усмоний" асари муқаддимасида:

Туркманнинг ҳолин бир-бир билдим,
Жинсу миқдорини дафтар қилдим,

3 رضاالدین بن فخرالدین رحلة المرجانی. قازان 1897. 4
4 کوپریلی زاده محمد فؤاد ملی تتبعلر مجموعه سی استانبول 1331. 43

1893. С. 5.
51. Хусанов Н. Стуктурно-семантический характеристика лексики в «Луғати чиғатай ва турки усманий». Проблемы лексики староузбекского языка. Ташкент. ФАН, 1990. 141-214 с.
52. Хусанов Н.Шайх Сулаймон Бухорийнинг ҳаёти ва ижодий мероси. Т.: "San'at", 2009.40 б.
53. Sejx Sulejman Efendi's Cagataj-Osmanisches Wo'rterbuch. Verkurzle und mit deutscher Uberselzung versehene Ausgabe. Bearbeitet von DR IGNAZ KUNOS. BUDAPEST. 1902.
54. Ali Sir Nevayi. Muhakemetul-lugateyn. Iki dilin Muhakemesi. Hazirlayan: F.Sema Barutcu Ozonder. Ankara, 1996
55. Ferit Devellioglu. Osmanlica – turkce ensiklopedik lugat. Aydin kita bevi yayinlari – Ankara. Baski 2008.
56. Mehmet Ali Acakay. Turkce sozluk. Ankara, 1966.
57. Hasan Eren. Turk dilinin etimologik sozlugu. Ankara, 1999.
58. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lugati. T.: 2010.
59. Berdak Yusuf. Turkcha-o'zbekcha "aldoqchi" so'zlar lug'ati. T.: "Voris-nashriyot", 2009.
شیخ سلیمان افندی بخاری لغت چغتای و ترکی عثمانی جلد اول استانبول مهران مطبه سی60 1298 .
61. رضاالدین بن فخرالدین رحلة المرجانی قازان 1897 4
62 34. 1331 کوبریلاده محمد فؤد ملی تتبطر مجموعه سی استانبول
63 42 1334 اغاناس قونوش تورك جلق ادیاتی استانبول
64 .43 1299 خواجه احمد یسوی حکمت استانبول
65 . 224 1331 کوپریلی زاده محمد فواد ملی تتبعلر مجموعه سی استانبول
66 .43 1298 خواجه احمد یسوی حکمت استانبول

МУНДАРИЖА

Кириш 5
I. Сулаймон Бухорий ҳаёти ва фаолияти....5-10
I.I.Сулаймон Бухорий – элчи, сайёх, географ....11-18
I.II.Сулаймон Бухорий – етук шоир....19-34
I.IV. Сулаймон Бухорий- олим ва тилшунос....
II. Сулаймон Бухорийнинг "Луғати чиғатойи ва турки усмоний" 35
асари....35-39
II.I."Луғати чиғатойи ва турки усмоний"нинг тузилиши....40-110
II.II. "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"нинг манбалари....
II.III. "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"нинг изоҳлаш 111-133
усуллари....
III. "Луғати чиғатойи ва турки усмоний"нинг лексик 134
хусусиятлари....135-140
III.I. Луғатнинг лексик қатламлари....141-155
III.II. Луғатнинг мавзувий гуруҳлари....
III.III. Луғати чиғатойи ва турки усмонийда диалектал 156-160
лексика....161-164
ХУЛОСА....165-166
ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР....167-170
ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР....171
МУНДАРИЖА....